

دیل حیاتییتی آچیسیندان قازان تاتار تورکجه‌سی نین دورومو

• آقین لاجین ار

ÖZET: Akın LAÇİNER, "Dil Hayatıyeti Açısından Kazan Tatar Türkçesinin Durumu", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 39-58.

Kazan Tatarları, günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Ruslardan sonraki en kalabalık etnik unsur olarak dikkatleri çekmektedir. 1552 yılında Korkunç İvan'ın Kazan Hanlığı'nı ilhakıyla Rus Çarlığı topraklarına katılan Kazan Tatarları, yaklaşık 500 yıla yakın bir süredir Rus yönetimi altında yaşamaktadır. Günümüzde Tataristan Özerk Cumhuriyeti adlı bir özerk cumhuriyetleri bulunan Kazan Tatarları, dillerini ve kültürlerini sürdürmekte, yeni nesillere aktarmada belli başlı sorunlar yaşamaktadır. Cumhuriyette resmî dilin Rusça ve Tatarca olması, Tatarca'nın statüsüne belirli ölçüde zarar vermektedir. Kaybolma gibi bir durumu söz konusu olmasa da, Rusçanın Rusya Federasyonu topraklarında Lingua Franca (Geçer Dil) konumunda olması, Kazan Tatarcasının sonsuza kadar var olabileceği sonucunu çıkartmamaktadır. Buna ek olarak iş bulma kaygısı, evlilik, eğitim gibi sosyo-ekonomik sebeplerle Rusçanın etkisi gün geçtikçe ağırlığını daha fazla hissettirmektedir.

Açar Sözlər: *Dil Hayatıyeti, Kazan, Tatar Türkçesi, Tataristan, Rusya Federasyonu*

چکیده: آقین لاجین ار، "وضعیت ترکی تاتاری قازان از نظر بقای زبان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)*، صص. ۳۹-۵۸.

Tatarların Kazan, امروزه به عنوان بزرگترین عنصر قومی فدراسیون روسیه پس از روس‌ها مورد توجه قرار دارند. Tatarların Kazan که در سال ۱۵۵۲ با الحاق خاننشینی قازان به سرزمین‌های تزار توسط ایوان مخوف، وارد حوزه روسیه شدند، نزدیک به ۵۰۰ سال است که تحت حاکمیت روس‌ها قرار دارند. Tatarların Kazan در حال حاضر دارای یک جمهوری خود مختار به نام جمهوری خود مختار تاتارستان بوده و در حفظ زبان و فرهنگ خود و انتقال آن به نسل‌های بعدی با مشکلات متعددی روبرو می‌باشند. در این جمهوری زبان‌های روسی و ترکی تاتاری دارای رسمیت بوده و این وضعیت، موقعیت ترکی تاتاری را به خطر می‌اندازد. اگرچه احتمال نابودی ترکی تاتاری قابل طرح نیست، اما موقعیت زبان روسی در فدراسیون روسیه به عنوان زبان لینگوا فرانکا، نشان می‌دهد که نمی‌توان از

بقای دایمی ترکی تاتاری مطمئن بود. علاوه بر این دلایل اجتماعی-اقتصادی متعددی چون نگرانی از پیدا کردن کار، ازدواج و آموزش نیز تأثیرگذاری زبان روسی را روز به روز افزایش می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: بقای زبان، ترکی تاتاری قازان، تاتارستان، فدراسیون روسیه.

۱- گزیریش

بیر دیل، یوخ اولما بولوندا اولدوغوندا تهلوکه‌ده‌دیر. بیر دیلین دانشانلاری دیلی دانشماغی بوراخدیقلاریندا گنده‌رک داها از ایله‌تیشیمسل آناندا ایشله‌نیلن دیللرینی تهلوکه‌یه آتارلار و بو دیلین نسیلدن نسیله انتقالینا یاردیمچی اولمازلار. یعنی، یئنی دانشانلار، یئتیشکینلر یا دا اوشاقلار یوخدور. دیلین یوخ اولما تهلوکه‌سی (language endangerment)، عسگری، اقتصادی، دینی، کولتورل و یا اگیتیمسل حؤکم آلتیندا آما کیمی دیش ائتکنلرین بیر سونوجو اولابیله‌جگی کیمی، توپولوگون اؤز دیلینه قارشی اولومسوز توتومو کیمی ایچ ائتکنلردن ده قایناقلانابیلر. ایچ ائتکنلرین قایناقلاری گنللیکله دیش قایناقلارا صاحبیدیر و هر ایکسی ده دیللرین و کولتورل گله‌نکلرین نسیلر آراسی میراث اولاراق بوراخیلما سینی دوردورولار. دز آوانتاژلی سوسیال قونوملارینی (موقعیتلرینی) کولتورلری ایله ایلشکیلندیرن بیر چوخ یئرلی خالق اؤز دیلرینی سورمه‌سینی گرکلی اولمادیغینا اینانماغا باشلار و آیریمجیلرین اوسته‌سیندن گلیمک، گنجیملرینی داها راحت ساغلاماق، سوسیال حرکتلی‌لیگی آرتیرماق و یا کورسل بازارا اویوم ساغلا یاییلمک اوچون اؤز دیلرینی و کولتورلرینی ترک ائدرلر (یونسکو ۲: ۲۰۰۳).

بو چالیشما، دیل حیاتییتی (ethnolinguistic vitality) باخمیندان قازان تاتار تورکجه‌سی و قازان تاتار تورکلرینی دورومو، ۱۹۷۷ ایلینده دم. تایلور، ه. گیلز، ری. بورهیس طرفیندن تمملری آتلمیش اتنولینقوئستیک حیاتییت نظریه‌سی‌نین آلت باشلیقلاری آلتیندا اینجه‌لنه‌جکدیر. تایلور، گیلز و بورهیس (۱۹۷۷) گۆره، اتنولینقوئستیک قروپلارین دیل حیاتییتی بلیرلیمک اوچون، "موقعیت" و قورومسال دستک باخمیندان اینجه‌لنه‌سی گرکمه‌دیر. بیر اتنولینقوئستیک قروپون بو آنلارین هر بیرینده‌کی گوجل و ضعیف یؤنلری، اتنولینقوئستیک قروپلارین قابا بیر صینیفلاندیریلما سینی دوشوک، اورتا و یا یوکسک حیاتییت صاحب اولاجاق شکیلده دگرلندیریله‌بیلمه امکان وئریمکده‌دیر (یاغور ۲۰۱۱: ۱۱۲).

۲- قازان تاتار تورکلری و تاریخلی

تاتار آدی هم اسکی، هم ده یئنی‌دیر. ۱۹-جو یوز ایله قدر تاتارلار اؤزلرینی گنللیکله مسلمان اولاراق تانیماقدا بیدیلار. قازانلا، بولغارلی، تاتار (بو اتنوم روسلار طرفیندن بیر چوخ تورک خالقینی آدلاندیرماق اوچون ایشله‌دیلیمکده‌دیر)، تورک/ تۆرک، میشره داها سنیرک اولماقلا بیرلیکده نوقای کیمی آدلار قید ائدلمیشدیر. قونشولاری اولان ماریلر، تاتارلاری سواس (> سووار/ سووا؟ بلکه ده چوواش؟)، اودمورتلار ایسه بیگر (> بولغار) اولاراق آدلاندیرماقدا بیدیر (کلدین ۲۰۱۳: ۴۰۲).

قازان تاتارلاری، گونوموزده گنللیکله روسیا فدراسیونونا باغلی تاتاریستان اؤزرک جمهوریتینده یاشاماقدا بیدیر. ایدیل چایی‌نین آغزیندان قازان شهرینه قدر، قازان تاتارلاری داغینیق و کیچیک قروپلار حالیندا بولونماقدا بیدیر. قازان تاتارلاری‌نین چوخونلوغو، ایدیل-کاما چاپلاری اوچکنی‌نین (مئلثی‌نین) یانینداکی دوزلوکده و اورال داغلاری‌نین گونئی‌نین باتی یاماجلاریندا یاشاماقدا بیدیر و تاتارلار آیرجا، اورتا ایدیل بویونون باتیسیندا، گورکی، پنزا و اولیانووسکتادا یاشاماقدا بیدیر (منگس، ۱۹۶۲: ۱۳).

دياسپورادا ياشايان قازان تاتار توركلرينه باخيلديغيندا دوغودا ژاپونيانان، باتيدا آمريكايا قدر كىچىكلى-بۇيوكلو قازان تاتار جماعتى بولونماقداير. اوكتوبر دئوريمينده اميرال كولچاق، ژنرال سمونوف و يوز باشى كالميكوف كيمي سيبيريا بولگهسىنده ساواشان قوموتانلارين (فرماندهلرين) اوردولارينداكى ايديل- اورال توركلرى، ۱۹۱۹-دان اعتبارا مانچوريايا و ژاپونيانين كونترولونداكى بولگهلهر آخين انتميشلر. بير باشقا كۆچ دالغاسى دا، ۱۹۲۱- ۱۹۲۰ ايللرينده اورتايا چىخان بۇيوك آجلىق دؤنمىنده گرچكلشميش و ايديل- اورال توركلرىنين بير چوخو وطنلرينى ترك اندرك، چين و مانچوريايا كۆچ انتميشدير (دوندار، ۲۰۱۱: ۱۶۱) ۱۹-جو يوز ايلين اوزللكه ايكنجى ياريسيندان اعتبارا ايديل بويوندا نيژنى نوو فورود ولايتيندن اقتصادى سببلرله فينلانديا كۆچ اندن ترك- تاتارلارى، ۱۹۱۹-دا فينلانديانين روسيادان قوماسى و باغميسزليغىنى قازانماسىنين آردندان فينلانديا وطنداشى قونومونا گنجميشلر و بير اسلام جماعتى اولراق حقوقا فين حكومتى طرفيندن تانيميشلار. فين حكومتى نزيدينده سيويل، دينى، كولتورل مسئلهلرينى تمثيل و ميلى و ارليغىنى سوردورمىلك اوزره گركلي سياستى و فعاليتلرينى گرچكلشديرمك اوزره ۱۹۲۵-ده فينلانديا جماعت اسلاميهسى اولراق اوركوتلنن فينلانديا توركلرى، ۱۹۳۵ ايلينده ايسه فينلانديا توركلرى بيرليگىنى قورموشلار. سوز قونوسو دؤنمده نفوسلارى حاقيندا كسين بير رقم وئريله بيلمىن فينلانديا توركلرى هلسينكى، آيو و تامپره ده هله ده وارليقلاريني سوردورمكدهدير. فينلانديا توركلرى ميلى كيمليكلىرىنى قوروماق اوزره قوردوقلارى بو اوركوتلرله مكنبلشمه ايشىنى ايلك سورون اولراق كورموشلار. بو يۇنده تامپرهده ۱۹۳۰-دا قورولان فين- تورك خالق مكنبىنى حمايه جمعيىتى، قورولاجاق ايلك مكنبته توركيه جمهوريتى حكومتيندن اويرتمن ايستمك صورتى ايله ايلك تماس دا ساغلاميشدير (كوك كوز، ۲۰۰۸: ۱). اسكى سوويتلر بيرليگى وكونوموز روسيا فدراسيونو ديشيندا توركيه، لهستان، آلمانيا، اوستراليا، آمريكا بيرلشيك دؤلتلرينده بيرلشيك كىچىكلى-بۇيوكلو قازان تاتار جماعاتلارى بولونماقداير (اؤنر ۱۹۹۸: XXXI).

قازان شهرينين قوزئيبندىكى فين اصيلى كومي، اود (Ar, Votyak) و وياتكا بولگهسىندن گونئيه آستراخانا و خزر دنيزينه قدر، باتيدا سورا چاپيندان، دوغودا اورال داغلارينا قدر اوزانان، يعنى ايديل چاپىنين اورتا و آشاعى مجرالارى ايله بونا باغلان چايلارين سولادىغى يئرلرى ايچينه آلان و گرگ جوغرافى، گرگ سياسى باخيميندان "ايديل- اورال" دنيه آدلانديرلان بولگه، چوخ اسكيدن برى چنشىدىلى آدلار آلتيندا تورك بويلاريني ياشادىغى بير اولكه اولراق بيلينمكدهدير. ميلاددان سونرا ۴- جو يوز ايلده هونلار بو بولگهنى مركز سنجميشلر و اتيلانين اولومونون آردندان هون باقيهسى بويلارلا بعضى تورك بويلاريني بيرلشمك ۵- جى يوز ايلده قارادنيز و قافقازيا دا بولغار آديندا يئنى بير سياسى بيرليك اولوشدورموشلار (تمير، ۱۹۷۶: ۱۲۵۱). كورات-۱ (۱۹۷۲) گوره هونلاردان سونرا قارادنيزين قوزئيبى، بالكانلار و پانونيادا حاكم اولان طابيفا آوارلاردير و ۷-جى يوز ايلده كوترىگور بولغارلاريني گنئديكجه قوتلنمهلرى و اوز خانلاريني ادارهسپنده بير دؤلت اولراق فعاليته گنجمهلرى اوزرينه، آوارلار قارادنيزين چنورسپندن باتيا ايتيلميشلر و پانونيا ايله تونا-تيسسا بويوندا قالميشلار. دوغو آروپادا ايلك منتظم بير دؤلت قورانلار، خزرلر اولموشدور. اقدس نعمت كورات، اتيلانين اولومو سيرا سپيندا خزرلرين آشاعى ايديل بويلاريندا اولدوغو دوشونجهسپندهدير (۱۹۷۲: ۳۲). بولگهنين تاريخينده اؤنملى يئر اويناميش بير ديگر تورك بويو ايسه پنچنكلردير. ۸-۶-جى يوز ايلرده حوكم سورن تورك خاقانليغيندان سونرا اوغوزلارين باتيا دوغرو، تاريخده ان اسكى حركتلىرى، ۹-جو يوز ايله عايد پنچنك حركتى اولوب، ۱۰- جو يوز ايلين اثريني يازان بيزانس ايمپراتورو كونستانتين پوفيروگننتوس بو اولايين اوز زامانيندان اللى ايل اؤنجه اولدوغونو سؤيله مكددير (بارتولد،

۲۰۱۳: ۸۴). يايىك- ايديل جيوارى پىنچەنكلرى اوچون انجاق گىجىجى بىر يورد اولموشدور. خزرلر و كاما بولغارلارى آراسىندا سىخىشىب قالدېقلارى اوچون، واختى ايله بئش يوز ايل اۇنجه هونلار بىن بايىقلارى كىمى، پىنچەنكلر ده بورالارى ترك اندهرك باتىيا، دشت قىپچاقا گنتمك زوروندا قالمىشلار (كورات، ۲۰۱۶: ۴۸). ۱۱-جى يوز ايلده خزر اولكەسىنه گلن قىپچاق-كومان توركلرى خزرلرله قارىشراق قوزئيه سوخولموشلار و ايديل- كاما بولغارلارى نىن بۇيوك بىر قىسمىنى ايچلرئنه آلمىشلار. بوندان باشقا بۇلگهيه ۱۲- جى يوز ايلده تورك- موغول فتحلرى دنورئنده چنگىزىن نوسى باتونون اوردوسو ايله ده چوخ سايبدا تورك گلئىشىدىر. چنگىز ايمپراتورلوقو زامانىدا، ۱۲۲۴-دن اعتبارا تورك- موغول اوردولارى دا بورايا نفوذ انتمىشىدىر. ۱۲۴۶-۱۲۳۱-دا بولغار اولكەسىنى و سونرا روسيانى اله گنجيرمىشلر. موغول ايمپراتورلوقونون پارچالانماسى نتيجهسىنده، ۱۲۵۵-دن اعتبارا ايديل-اورال، باتى سىبىريا و قارادىزىن قوزئى بۇلگەسىنده "التىن اوردو" دولتى اولوشموشدور (تمير، ۱۹۷۶: ۱۲۵۱). آلتىن اوردو خانلاريدان جاني بكين ۱۳۵۷-ده اولوموندن سونرا اورتايا چىخان تخت داعوالارى و امير تيمور ايله توقتامىش آراسىندا ۱۳۹۱ و ۱۳۹۵-لرده جريان اندن ساواشلار نتيجهسىنده ضعيف دوشن آلتىن اوردو توپراقلارينا، "قازان خانلىغى"، "استراخان خانلىغى"، "قىرىم خانلىغى"، "سىبىر خانلىغى" كىمى داھا كىچىك تورك دولتلىرى قورولموش و عملا آلتىن اوردو سونا چاتمىشىدىر.

اولوغ محمد خان طرفىندىن ۱۴۳۷-ده قورولان قازان خانلىغى، ۵۹-۴۳ درجه دوغو بويلامى و ۵۹-۵۲ درجه قوزئى انئلمى آراسىندا بولونور و آشاغى يوخارى بوگونكو تاتارىستان، باشقوردىستان و چوواشىستان جمهورىتلرى ايله ووت (اودمورت)، مارى (چىرمىش) مختار اولكەلرئنى، اسكى سىمبىر، پىنزا، پىرم، وىياتكا، نىجنى-نوقورود، سامار، سارى- تاو (ساراتوو)، سارى-تىن (تزارىستان)، تامبوو و رىازان ولايتلرى نىن بعضى بۇولمىلرئنى ايچينه آيردى. قازان خانلىغى نىن گونئىنده استراخان خانلىغى، قوزئىنده فىن بويلارى نىن اوتوردوغو اولكەلر، دوغوسوندا و گونئى دوغوسوندا نوقاي خانلىغى، قوزئى دوغوسوندا سىبىر خانلىغى، باتىسىندا موسكوا كىزلىگى، گونئى باتىسىندا قىرىم خانلىغى بولونوردو. اھالىسى نىن اساس قىسمىنى، باشدا بولغارلار اولماق اوزره اسكىدن برى يئرلىشك حىيات سورن تورك بويلارى ايله دوغودان زامان- زامان بورايا كوچ اندن قىپچاق، اوز، پىنچەنك كىمى ديگر تورك بويلارى و اسلاو طابىقلارى نىن يايىلماسىنا قارشى اونلارلا طالع بىرلىگى ياپمىش اولان موردوا، چىرمىش، آر كىمى فىن بويلارى تشكىل اندىردى (تمير ۱۹۷۶: ۹۳۳).

۱۵۵۲ ايلئنده ۴-جو ايوان طرفىندىن گرچكلشدىرىلن قازان بىن روسلار طرفىندىن اشغالى ايله آلتىن اوردو باقىمىسى خانلىقلار تك- تك روسلار طرفىندىن قىسا بىر سورهده اشغال اندىلمىش و توركىستانا گئدن يول روسلار بو وسيله ايله آچىلمىشىدىر. قازان خانلىغى نىن روس چارلىغى نىن ايلنه گئچمەسىندىن سونرا، مسلمانلار قازان شھرىندىن چىخارىلمىش، سادهجه چارلىق اوردولارينا خىدمت اندنلر قازان بىن "تاتار محلەلرئنده" اوتورما حاقىنا صاحىب اولموشدور. او بىرلىرى اسكى مركزه ۱۰۶۲ متردن چوخ ياخىنلاشا بىلمەمىشىدىر. ايديل، كاما، اسوييافا، سسما چايلارى نىن وادىلرئنده يئر آلان و باشلىجا اولاشىم يوللارى اوزرىنده و شھرلرئن چئورەسىنده اوزانان ان وئرىلمى توپراقلار، فوندالاردان و اوزگور تاتار كۇيلوسوندىن آلىنمىش، توپراق صاحىبى سويلولارا وئرىلمىشىدىر. تاتارلاردان آلىنان بو توپراقلار، داھا سونرا ۱۵۵۵-ده قورولان و سابىسىز ماناستىرا (صومعهيه) قووشان قازان باش اوسقوفونا وئرىلمىشىدىر. قازان باش اوسقوفلوقو ۱۸- جى يوز ايلئىن اورتالارىندا دۇرد يوزدن چوخ كند صاحىبى اولموشدور (بىنگىن - كونلكوئجتى).

بۆلگه يه ايلك ياييلما دالغاسىنى، بوتون ۱۷- جى يوز ايل بويونجا، بوخارى ايدىلدىن گلن و كۆلملىك قاجان يوغون بىر روس كندلى آخىنى ايزلەمىشدير. يىنى گلنلر اسكى خانلىغىن ان زنگين توپراقلارى اوزرىنه راحتجا بئرلشمىشدير. روسلار ايچ گونلىكى ساغلاماق، قازان اوزرىنه حاكميت ادعا اندن قيريم خانلارى نىن سالدېرىلارنى اۆنلەمك و بوزقيرلارنى گۆچمەلرىنن گلەجك نوغاي و قازاق آخىنلارنى كسمك اماجى ايله تاتار اولكەسىنى بىر باشدان اۆتەكىنه قالالارلا دوناتمىشدير. بو قالالاردا دا تاجيرلر و گنلىكلە موسكوانىن اوتورىتەسىنه باش قالدېران كندلردن زورلا گنيرىلمىش صنعتكارلار و تاجيرلر بئرلشمىشدير. چنوكسارى، لايىسئو، كوكساجسك، تىتئوسى، كوسمودئمسجاننسك، آلتير قالالارى بو شكىلدە اورتايا چىخىمىشدير (كونلوكوئجاي-بىنىنگسن، ۲۰۰۵: ۲۰). ۱۸- جى يوز ايلين ايلك يارىسندا، اۆزلىكلە «۱-جى پترو» و چارىچە «اننا» چاغىندا زىرويه اولاشان باسقىلار، يىنى روس گۆچمەلرىن اورالار، سىبېريا، توركىستان و قفقازيا يا دوغرو يىغىنلار حاليندا قاجان اۆزگور (ازاد) تاتار كندلىسى نىن بوراخدىغى توپراغا بئرلشمەسىلە سونوجلانمىشدير. اۆرنگىن ۱۷۱۶-دا بو كندلرە عابد ۴۶،۸۴۱ اۆزلىكلىكتىن ۱۹،۹۲۳-و ترك انديلمىش و روس اكىنچىلىرى طرفىدىن اشغال انديلمىشدير. ۱۸-جى يوز ايلين سونوندا بوگونكو اۆزرك (مختار) تاتار جهمورىتى نىن بئر آلدىغى آلان اوزرىنه روسلار چوخونلوغو ساغلامىشدير (۵۲٪ روس، ۴۰٪ تاتار، ۸٪ فىنلى و چوواش اولماق اوزره اۆتەكى بئرلىلر). ۱۹-جو يوز ايلين باشلاريندا ۸۰۰ مينه اولاشان بۆلگە نفوسونون انتىك داغىلىمى ايسە ۵۲،۷٪ روس، ۳۸،۲٪ تاتار، ۹،۱٪ فىنلى و چوواش اولراق ثبت انديلمىشدير. بۆلگە نفوسو ۱۸۵۸-دە ۱،۵۰۰،۰۰۰ نفره اولاشمىش اما قروپلار آراسىنداكى اوراندا دگىشمە اولمامىشدير (كونلوكوئجاي-بىنىنگسن، ۲۰۰۵: ۲۱).

اۆلكەنى اله گنچىرن روسلار، بئرلى خالقى اريتمك اوچون اۆزلى بىر سياست ايزلەمىشلر. چابالارى ايكى نقتەدە توپلانمىشدير:

۱) ۱۶-جى يوز ايلدە اولوسال دىرنىشى اۆرگوتلەمىش اولان "تاتار توپراق فئوداليتەسىنىن اورتادان قالدېرىلماسى؛ مسلمان توپراق صاحىبلىرى نىن خرىستيان ايشچى چاليتدىرمالارى و روس فئوداللارنى نىن خرىستيان اولمايان ايشچى بولوندىرمالارى ياساقلانمىشدير. بو دوروم تاتار توپراق صىنىفنىدا ضعيفلەمگە، دىن دگىشدىرىلمەلرە سبب اولموش، داها سونراكى زامانلاردا تاتار تاجير صىنىفى نىن دوغماسىنا سبب اولموشدور.

۲) مسلمانلارنىن اورتودوكس خرىستيانلىغا دۆنمەلرى: ۱۵۵۵-دە قازان باش پيسكوپوسلوغونون (اسقف اعظم) قورولماسى ايله دىن دگىشدىرىلمەلرە آرتىش ياشانمىش و تعمىد غسللارى اورتايا چىخماغا باشلامىشدير و آنجاق بو دۆنمە دىن دگىشدىرن تاتارلاردان گىزلى، مسلمان اولراق قالانلار دا اولموشدور. داها سونراكى دۆنمەلرە اولوشان يوموشاما دۆنمەلرە بو تاتارلار اسلامىتە گنرى دۆنموشدور.

۱۷۲۰-دن سونرا روسلار دىن دگىشدىرىلمەلرى سرعتلندىرمەك يىنى ادارى اۆنملر آماغا باشلامىشدير. دىن دگىشدىرنلرى اوچ ايل اىچىندە هر جور وئركى بوكوندىن معاف توتموش، عسگرە آلامىشلار. خرىستيان اولدوقدان سونرا يىنىدىن اسلامىتە دۆنلرە ايسە، اولوم جزاسى گنيرمىشلر و مسجىدلر بىخىمىنا آغىرلىق وئرىلمىشدير.

۱۷۳۱-دە اۆنملر داها دا آغىرلاشدىرىلمىش، مسلمان قالماقدا دىرنن تاتارلار، خرىستيانلىغى قبول اندەرك وئركىدىن و عسگرلىكدن باغىشلىق توتولموش قارداشلارنى نىن بئرلشمە، وئركى اۆدەمگە و عسگرلىك ياپماغا زورلانمىشدير. بوتون بو باسقىلار ۱۸-جى يوز ايلدە تاتارلارنى بىغىنلار حاليندا باشقوردىستانا قاچمالارينا نەدىن اولموشدور (كونلوكوئجاي-بىنىنگسن، ۲۰۰۵: ۲۳).

«پترو» نون باشلا تدیغی روس اولمایان عنصرلاری خریستیانلاشدیرما و آنتی- اسلام پروپاگاندا سی «کاترینا» نین سلطنتینه قدر داوام ائتمیشدیر. اؤز لیلیکه ۱۸-جی یوز ایله ایدیل بؤلگه سینده کی خالق آراسیندا خریستیانلیغی یایماق اوچون اونلارین آنا دیلیندن یارارلانما فیکری یایغین بیر دوروم قازانمیش، خریستیانلاشدیرما و روسلاشدیرما دا داها الوثریشلی متودلار حاضیرلانماغا باشلانمیشدیر. «۱-جی پترو» نون اؤزو، بابانجیلارین تعمد غسلو ائدیلمه سی حاقیندا کی فرمانیندا، خریستیانلاشدیرما اوچون آنا دیلیندن یارارلانما دوشونجه سینی اؤنه چیخارمیشدیر (آریق، ۲۰۱۲: ۲۰۶).

۱۷۷۳-۱۷۷۵ ایلری آراسیندا پوقاچف طرفیندن باشلا دیلان عصیان چوخ ساییدا تاتار قاتلمیشدیر. «۲-جی کاترینا» نین دؤنمه و چارلیق سیاستلرینی دوغرودان (بیرباشا) ائتکیله یین بو عصیان، چاریجه ده مسلمان و غیر روس اهالی نی گنری قازانما دوشونجه سینی دوغورموش و بیر دیزی اصلاحات یایماسینا یول آچمیشدیر. اورنبرگ مسلمان روحانی مجلسی نین، بؤیوک پترو طرفیندن اولوشدورولان اداری بؤلگه لرین دکیشدیریلمه سی، محکمه ایشلری نین دوزمه سوخولماسی کیمی بیر چوخ دوزنمه یایمیشدیر (کورات، ۲۰۱۰).

۱۹-جو یوز ایله اؤنجه دینی حیاتدا، سونرا اگیتیم حیاتیندا باشلا یان یئنیلشمه (جدیدچیلیک) آخیمی، ایدیل-اورال ساحه سینده ائتکی سینی حیسن ائتدیرمیشدیر. قازاندا موسی جارا لله بیگی، عبدالناصر، رضاء الدین فخر الدین، قیوم ناصری، شهاب الدین مرجانی؛ قیریمدا اسماعیل بگ قاسپیرالی؛ تورکیستاندا منور کیمی جدیدچی آیدینلار اورتایا چیخمیشدیر. ۱۹-جو یوز ایلین اورتاسیندا اگیتیم و مطبوعات ایدیل و اورال ساحه لر ی نین تاتارلاری آراسیندا اؤنملی ایلر لمه قید ائتمیشدیر. تاتار کولتور حیاتی نین بؤیومه سی اولان تاتار بورژوازیسی مکتبلرین و مسجدلرین یایلماسی و کیتاب باسماق اوچون گنیش مادی یاردیم یایمیشدیر. تاتارلار، ۲-جی کاترینانین امرنامه سیندن سونرا الهه ائتدی کلری ارکینلیک (آزادلیق) سایه سینده ایلک دفعه مسلمانلیغا عاید دین کیتابلاری نین باسیلماسینا دایر لیسانس و ۱۸۰۲-ده قرآن دا داخل اولماق اوزره ۱۴،۳۰۰ کیتاب باسماق ایدیل. الی ایل سونرا ۱۸۵۳-۱۸۵۹ دا یالنینز قازان اونیورسیته سی تاتار تورکجه سی ایله ۳۲۶،۷۰۰ عدد قرآن و دیگر کیتابلاری باسماق ایدیل. ۱۸۶۴-۱۸۵۹-ده بو اون ایله تاتارلار طرفیندن باسیلان کیتاب سایه سی بیر میلیونو گنچمیشدیر. مسلمان دینی جماعت اداره سی نین کونترولو آلتیندا مکتبلری نین یایلماسی یاواش اولمامیشدیر. ۱۸۴۴-ده قازاندا دورد مدرسه و ۱۸۶۰-دا ۱،۸۵۹ تاتار مکتبی واردی. بونلاردان یالنینز قازان شه رینده ۴۰۸ عدد موجوددو (زنکووسکی، ۱۹۷۱: ۴۰).

۱۹۰۴ روس- ژاپون ساواشی، یاخشی اولمایان اکونومی، ایشچی و کندلیلرین داها دا ازیمه سینه یول آچمیشدیر. بونولا بیرلیکده اؤلکه چاپیندا قاریشقیقلار اولموش، سورج سونوندا دا ۱۷ اکتوبر ۱۹۰۵ ایلینده چار، هرکسه فیکیر و باسین (مطبوعات) حریتی تانیدیغینی و دومانی تکراردان توپلایاجاغینی اعلان ائدن بیلدیرینی یایینلادی (چوماک، ۲۰۱۲: ۱۴۹).

۱۹۰۵ ایلی نین قارماشیق اتموسفیری ایچینده روسیا مسلمانلاری دورد اؤنملی توپلان تی گرچکلشدیردی. ایلکی ۱۰-۱۵ آوریل ۱۹۰۵-ده اوقا دا یاپیلدی. بو توپلان تیده مسلمانلارین خریستیانلار لا عینی حاقلارا صاحب اولماسی، مسلمان مکتبلرین اگیتیم باخانلیغینا دئییل ده، دینی اداره یه باغلانماسی، تورکیستان تورکلری نین ایدیل بؤلگه سینده کی مدرسه لرده اوخویا بیلمه سی، تاتارلارین تورکیستاندا دین آدمی و اویترمن اولراق چالیشمالارینا ایدین وئر یلمه سی، سانسورون قالدیر یلمه سی، تعمد غسلو اولانلارین اسلاما دؤنمه سینه ایدین وئر یلمه سی، مسلمانلارین روسیانین دیگر بؤلگه لرینده ده سربست تیجارت یایبیلمه لرینه اولاناق تانینماسی کیمی قونولار تارتیشیلدی. ایکینجی توپلان تی "روسیا مسلمانلاری بیرینجی قورولتایی" اولراق

۱۵ آقوست ۱۹۰۵-ده نيزنى نووقورد-دا ياپلان توپلانتي دير. ايدين آلينامديغيندان دولاي، توپلانتي كچيك بير گمي كيرالاناراق اوكا چايي اوزرينده ياپيلميشدير. قورولتايدا، روسيا مسلمانلارنى نين روسلارلا عيني حاقلارلا صاحيب اولمالار، اوزلرينى سياسى، توپلومسال و بيلمسل بوندن گلشديرملرى، خالق طرفيندن سنجين و كيللرين دولتي بونتمهسى، مسلمانلارلا روسلارلا عيني حاقلارين و نريلمهسى، بىنى اولوشان شرطلرله اويوم ساغلاماق اماجى ايله مکتب آچيلماسى، درگى، قزنته و كيتاب باسيلماسى گركدىگى خصوصلار حاقيندا قرار آليمنيشدير (كورات ۲۰۱۰: ۳۹۱).

اوچونجو اونملى توپلانتي، ۲۳-۱۳ ژانويه ۱۹۰۶-دا "روسيا مسلمانلارنى ايكنجى قورولتاينى" آدى آلتيندا پترزبورقدا ياپيلدى. مسلمانلارين سياسى پارتى قورماسى، مکتبشمه نين سريع بير شكيله گرچكلشديريلمهسى كيمي قونولار تارتيشيلميشدير.

دوردونجو توپلانتي ايسه ۲۰-۱۶ آقوست ۱۹۰۶-دا نيزنى نووقورد-دا ياپلان "روسيا مسلمانلارنى اوچونجو قورولتاينى" دير.

حكومت طرفيندن رسمى ايدين و نريلن تك توپلانتي بو اولموشدور. ۸۰۰ تمثيلجى قاتيلميش، تمثيلجىلرين ده ۸۰٪-ينى قازان تاتارلارنى اولوشدورموشدور (چوماك، ۲۰۱۲: ۱۵۱).

۱-جى دنيا ساواشى نين چيخماسى و روس چارليغى نين چوكمهسى ايله بيرليكه، چارليق تبعهسى بعضى قروپلار باغيمسيزلىق و مختاريت نقطه سينده اوغراشلارلا گيرميشدير.

روسيه مسلمانلارنى نين بو قاريشيqliق اورتامينداكى اويغولاياجاقلارنى پولتيكالارنى احمد تيمور (۱۹۷۶) اوچ باشلىق آلتيندا توپلاميشدير:

- ۱) مركزيتچى روس دولتي ايجينده مېلى-مدنى مختاريت،
 - ۲) روسيانين ايندييه قدر الينده بولوندوردوغو بولگه لرده مختاريت،
 - ۳) روسيادان تامامى ايله آيريلاراق اوز اولكله رينده تام استقلال صاحيبى اولماق.
- ۱۹۱۷ اوكتوبر انقلابى سونراسى سوونت سوسيا ليست جمهوريتلر بيرليگى قورولماسيندان ياخلاشيق ۳ ايل سونرا ۱۹۲۰-ده بيرليگه باغلى اولاراق تاتارستان جمهوريتى قورولموشدور. ۱۹۸۵-دن سونرا قورباچوفون بونتمى ايله سوونت سوسيا ليست جمهوريتلر بيرليگى نده باشلايان سياسى چوخولجولوق حركتى تاتارستانى سرعتله انتكيله ميشدير. تاتار "حاكيمي نى" تاننما قونوسوندا موسكوانين ايستكسيزليگى نتيجه سينده خالق آراسيندا گندهرك بويوين راحتسيزليغى گورن تاتار يوكسك سوونتي، ۲۴ اوكتوبر ۱۹۹۱-ده "جمهوريتين دولت باغيمسيزليغى اونايلاراق بو قرارلا ايلگىلى بير فراندوم ياپيلاجاغىنى دويورموشدور. فراندوم، اولوسلار آراسى گوزلمجىلرله دستكلنميش، ۸۲٪ اوراندا قاتيلم اولموش و ۶۱٪ اوراندا تاتارستانين باغيمسيزليغى اوچون جىدى بير اوى اورانى ياخالانميشدير (دولت ۲۰۱۲: ۲۰۴). ۲۱ مارت ۱۹۹۲-ده ياپلان بو فراندومون سونوجونو روسيا فدراسيونو تانماميش و ۱۹۹۳-ده روسيا ايله گوج پايلاشيمى آنلاشماسى امضالاماق اوچون تاتارستان جمهور باشقانى م. شئيمى يف ايله روسيه فدراسيونو باشقانى بوريس يلتسين بير آرايا گل ميش، آنلاشمالار امضالانميش، بونون سونوجوندا دا روسيا فدراسيونو باغلى اوزرك تاتارستان جمهوريتى قورولموشدور.

۳. ديل حياتيتى آچيسيندان قازان تاتار توركجهسى

۳/۱. قازان تاتار توركجهسى

قازان تاتار تورکجهسی، تورک دیلی عایلهسینین قوزئی باتی (قیپچاق) تورک لهجهلرینه داخل اندیلیب باشقوردیستان ایله بیرلیکده ایدیل- اورال تورکلوپونون تمثیلجیسی قونومنادیر. قازان تاتارلاری، اوزلرینی "تاتار"؛ دیلیرینی ده "تاتار تیلی" اولاراق تصویر اندرلر (پوپه، ۱۹۶۳: ۳).

قازان تاتار تورکجهسینین اوچ آغزی موجوددور. بونلار (اؤنر ۲۰۰۷: ۶۸۳):

آ) مرکز آغزی: کاما، نورلات، مامادیش، بالتاچ، دؤبباز، اتنه، قازان آردی کیرشینلری آغیزلاری، مینزله، کاسییم، قیلزوو، اودمورت و ماری جمهوریتلری، پئرم، اسونردلووسک و کویبیشف اولکلرلی تاتار آغیزلاری.

ب) میشر (باتی) آغزی: سیرقاچ، چوپرملی، ملکز، هولین، تمیکوف، لئمبره، کوزننتسک، موردوا-قاراتای آغیزلاری.

پ) گونئی باتی سیبیریا آغزی: گونئی باتی سیبیریا داکاکی تومن، اومسک و نوووسیبیریسک اولکلرینده دانیشیلان توبول-ایرتیش، بارابا، تومسک آغیزلاری.

تورک لهجهلرینی تصنیفی و بونا باغلی اولاراق تاتار تورکجهسینین داخل اولدوغو آلت قروبون بلیرلنمهسی قونوسوندا بیر چوخ چالیشما یاپیلیمیشدیر و احمد تیمور (۱۹۷۹)، تاتار تورکجهسینی "قوزئی" قروبو تورک لهجهلرینه داخل ائتمیش، باشقورد تورکجهسینین تاتار تورکجهسینین بیر آغزی اولاراق دگرلندیرمیشدیر. رادلوف، کورش، رامستدت، رسنن تاتار تورکجهسینی تصنیفلرینده "باتی" قروبونا داخل ائتمیشدیر (تیمور، ۱۹۷۲: ۲۹۷). برزین (۱۸۴۰)، فونتیق اولچوتلره گوره ایلك تصنیفی یامیش، تاتار تورکجهسینی ایکینجی قروپدا "تاتار یا دا قوزئی قروبو" باشلیغی آلتیندا آلمیشدیر (تکین ۱۹۸۹: ۱۴۲). سامویلوویچ ۱۹۲۲ ایلینده یاپیلان دیغی «تورک دیلرینی صنیفلاندیریلماسی اوزرینه بعضی علاولر»^۱ ادلی اثرینده یاپدیغی تصنیفده، ۳-جو قروپدا توپلادیغی قیپچاق تورک لهجهلرینی (تاو) قروبو ایچینه تاتار تورکجهسینی ده یئرلشدیرمیشدیر. منگس و بنزینگ (۱۹۵۹) ایسه، یاپدیقلاری تصنیفده تاتار تورکجهسینی "باتی تورکجهسی" ادلی قروبون ایچریسینده "اورال" قروبونا یئرلشدیرمیشدیر. باسکاکوف، یاپدیغی تصنیفده تاتار تورکجهسینی "تورک دیلرینی باتی هون قولو" باشلیغی آلتینداکی اوچونجو آنا باشلیق اولان قیپچاق قروبو، قیپچاق- بولغار آلت قروبونا یئرلشدیرمیشدیر (تکین ۱۹۸۹: ۱۵۲). گ. دورفر تاتار تورکجهسینی "قوزئی باتی و یا قیپچاق قروبو" باشلیغی آلتیندا یئرلشدیرمیشدیر. آرات (۱۹۷۶) ایسه، تاتار تورکجهسینی "تاو (شیمال) قروبو" باشلیغی آلتیندا یئرلشدیرمیشدیر. تکین (۱۹۸۹)، اوزوندن اؤنجهکی تصنیف دنمه لرینی تک- تک اله آلان چالیشماسینین سون بؤلومونده، اؤز تصنیفینی سونموش و تاتار تورکجهسینی "تاوی قروبو" نا داخل ائتمیشدیر.

۳.۲. نفوس

قازان تاتار تورکلری، روسیا فدراسیونون ان قالابالیق ایکینجی اولوسونو اولوشدورماقدادیر. بوتون روسیا فدراسیونو اداری یاپیلانمالاریندا یاشایان و اوزلرینی "تاتار"، "میشر"، "کریشین"، "آستراخان تاتلاری" و "سیبیریا تاتلاری" اولاراق نیتهلندیرن اتنیک تاتلارین نفوسو، توپلامدا ۵،۳۵۳،۰۴۳ نفر اولاراق روسیا فدراسیونو ۲۰۱۰ نفوس سایملارینا یانسیمیشدیر (قایناق: <http://www.gks.ru>). ایلگیلی تابلو آشاغیداکی کیمی دیر:

تابلو ۱: روسیا فدراسیونوندا یاشایان تاتارلارین نفوسو^۲

قیرسال نفوس	شهرلی نفوس	توپلام نفوس
-------------	------------	-------------

¹ Nekotorye dopolneniya k klassifikacii tureckix jazykov.

² http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

قادین	کیشی	قادین	کیشی	قادین	کیشی	قادین	کیشی
۸۹۰،۵۰۵	۸۲۳،۷۳۹	۱،۹۴۶،۱۵۴	۱،۶۵۰،۲۵۱	۲،۸۳۶،۶۵۹	۲،۴۷۳،۹۹۰	تاتارلار	اولوسال کیملیک
۹،۵۰۶	۸،۸۹۴	۸،۸۴۶	۷،۵۷۳	۱۸،۳۵۵	۱۶،۴۶۷	کرئشنلر	
۲۵	۴۵	۳۳۸	۳۷۸	۳۶۳	۴۷۳	میشرلر	
۲،۸۶۳	۲،۷۸۳	۶۰۸	۵۲۴	۳،۴۷۲	۳،۳۰۷	سیینریا تاتارلاری	
۱		۳	۳	۴	۳	استراخان تاتارلاری	

بورادا گورولدویو اوزره، انتیک اولراق "تاتار" اولوب، اوزونو "تاتار" اولراق نیتهلندیرمیین فرقلی "کرئشن"، "میشر"، سیریا تاتارلاری، "استراخان تاتارلاری" اولراق نیتهلندیرن ۴۲،۳۹۴ نفرین وارلیغی ۲۰۱۰ نفوس ساییمی سونوجلارینا یانسیمیشدیر. نفوس ساییمینداکی بو آیرینتی بیزه "تاتار انتونیمی"-یندن آز دا اولسا قوپمالار اولدوغو قونوسوندا بیلگی وئرمدیدیر.

نفوس سونوجلارینین آیرجا دگرلندیریللمهسی گرکن بیر دیگر نقطهسی، شهرلی و کندلی نفوس یوغولوغودور. شهرلی نفوس توپلامدا ۳،۶۱۴،۶۸۲ اولراق تثبیت اندیلیمیش، قیرسال نفوس ایسه ۱،۷۳۸،۳۶۱ اولراق تثبیت اندیلیمیشدیر. شهرلی نفوسون قیرسال نفوسون ایکی قاتیندان آرتیق بیر اوراندا اولماسی، قازان تاتارلاریندا قیرسال کسیملردن بویوک یئرلشیم مرکزلینه گوجو و بونون سونوجوندا کندلری بوشالماسینی، روسجانین حاکیم اولدوغو مرکزله قازان تاتار تورکجهسینین حیاتیلی ایله ایلگیلی بعضی سورولارین عاغلارلا گلجگینی گؤسترمدیدیر. ۲۰۰۲ نفوس ساییمیندا ۵،۵۵۴،۶۰۱ نفر اولراق گورولن قازان تاتارلارینین ۲۰۱۰ نفوس ساییمیندا ۵،۳۵۳،۰۴۳ نفر اولراق گورولمهی، نفوسلارینین سکیز ایله یاخلاشیق ۲۰۰،۰۰۰ نفرلیک بیر آزالمای گؤسترمدیدیر.

تاتاریستان جمهوریتینده ۲۰۱۰ ساییمینا گوره، قازان تاتار تورکلرینین توپلام نفوسو ۲،۰۴۲،۵۳۳ نفر، اونلاری ایزلهمین ان قالابالیق اولوسال نفوس ایسه ۱،۵۰۱،۳۶۹ نفر ایله روسلاردیر. جمهوریتده چووشلار ۲۳،۴۵۴ نفر، مودونلر ۱۹،۱۵۶ نفر، ماربلر ۱۸،۸۴۸ نفر، اوکراینلار ۱۸،۲۴۱ نفر، باشقوردلار ایسه ۱۳،۷۲۶ نفر اولراق نفوس قیدلرینه گچمیشدیر. جمهوریتده قازان تاتارلارینین روسجا بیلن نفوس ساییمی، تاتار تورکجهسی دانیشان ساییمینی گچمدیدیر. تاتاریستان جمهوریتینده یاشایان روسلارین تاتار تورکجهسی و روسجا بیلن نفوسونا باخدیغیمیزدا ایسه دوروم آسیمتریک بیر گورونوم سرگیلمهکدهدیر (قاینق: www.gks.ru).

تابلو ۲: تاتاریستان جمهوریتینده یاشایان و روسلارین تاتار تورکجهسی و روسجا دانیشان نفوسو

۱،۸۷۷،۶۰۵	تاتار تورکجهسی دانیشان قازان تاتار نفوسو
۱،۹۲۳،۲۹۷	روسجا دانیشان قازان تاتار نفوسو
۵۳،۶۶۹	تاتار تورکجهسی دانیشان روس نفوسو
۱،۵۰۰،۱۱۵	روسجا دانیشان روس نفوسو

بیر دیگر اونملی قازان تاتار تورک نفوسونا صاحب بولگه، باشقوردیستان جمهوریتیدیر. جمهوریتده روسلار و باشقورد تورکلرینین آردیندان ان قالابالیق نفوسا صاحب توپولوق ۱،۰۰۹،۲۹۵ نفوسا قازان تاتار تورکلریدیر. جمهوریتده یاشایان قازان تاتارلارینین روسجا،

باشقورد تورکجهسی و قازان تاتار تورکجهسی دانیشان ساییلاری بو شکیلدهدیر (قاینق):
(www.gks.ru):

تابلو ۳: باشقوردیستان جمهوریتینده یاشایان قازان تاتارلاری نین روسجا، باشقورد تورکجهسی و قازان تاتار تورکجهسی دانیشان نفوسو

۶۷۳،۵۶۷	تاتار تورکجهسی دانیشان قازان تاتار نفوسو
۱۱۳،۲۶۸	باشقورد تورکجهسی دانیشان قازان تاتار نفوسو
۹۹۲،۵۹۴	روسجا دانیشان قازان تاتار نفوسو

روسلا فدراسیونو سینیرلاری ایچینده یاشایان قازان تاتار تورکلرینده دوغور قانلیق اورانی ۱.۶۲٪ اولراق ثبت اندلمیشدیر. ۲،۴۵۶،۴۱۱ قادین نفوسا صاحب قازان تاتارلاریندا، اولی قادینلارین اوشاق ساییلارینا گۆره داغیلیمینا باخیلدیغیندا، ۲ اوشاغی اولان قازان تاتار تورکو قادین نفوسو ۸۷۹،۳۲۱ اولراق ایلک سیرادا بولونماقدیر.

اوشاق صاحبی قادینلارین داغیلیمی بو شکیلدهدیر:

تابلو ۴: قازان تاتار تورکو قادین نفوسونا گۆره اوشاق داغیلیمی (www.gks.ru)

اوشاق سایبسی	آنا سایبسی
۰ اوشاق	۵۵۱،۴۴۷
۱ اوشاق	۵۸۳،۴۱۷
۲ اوشاق	۸۷۹،۳۲۱
۳ اوشاق	۲۸۳،۵۲۱
۴ اوشاق	۷۶،۲۵۷
۵ اوشاق	۵،۰۳۰
۶ اوشاق	۱۸،۱۳۲

قارما (قاریشیق) ائولیلکله روسلاشما اگیلملری (تمایللری) روس اولمایان میللترین عبقر، دین، دیل و دیگر کولتور اوزللیکلری نین یانی سیرا، او میللین روسلارا گۆستریمیش اولدوقلاری سوسیو-کولتورل یاخینلیق و یا آسیمیلاسیون دیرنجی کیمی فرقلی اتکنلر دوغرولتوسوندا اؤنملی فرقلیشمهلر گۆستریمکدهدیر (آرسلان ۲۰۱۲: ۴۷). قازان تاتار- روس قاریشیق ائولیلکلردن دوغان اوشاقلارین ۸۱٪ عایلهلری طرفیندن روس اولاراق قید ائدیلیمیشدیر (کومارووا ۱۹۹۹: ۷۷).

۳.۳. قورومسال دستک

دیلین ایشلهو آلاینی گنیشلتمک و ایشلنیمینی تشویق ائتمک اوچون هم اونون ایشلهتم آلاقلارینی چوخالتماق آماجی ایله الوئریشلی شرطلرین یارادیلماسی، هم اونون توپلومسال سایغینلیغی نین آرتیریلماسی، هم ده بو آماج دوغرولتوسوندا او یغون آتموسفرین اولوشدورولماسی گرکیر. ۶ اکتوبر ۱۹۹۲ تاریخینده قبول ائدیلن تاتاریستان جمهوریتی نین آنا یاساسی، سون اولاراق ۲۲ ژوئن ۲۰۱۲ تاریخینده یاپیلان قانون دگیشیکلری ایله گونوموزدهکی ان گونجل حالینی آلمیشدیر. قازان تاتار تورکجهسی نین جمهوریتدهکی ایکی رسمی دیلدن بیرسی اولاراق تانیملادیغی آنا یاسانین ۸-جی مادهسی نین ۱-جی بندینده "تاتاریستان جمهوریتی نین رسمی دیللری تاتارجا و روسجادیر" عیبارتی یئر آلماقدادیر. روسجا و تاتارجانین ایستاتوسونون تاتاریستان جمهوریتینده دنک اولدوغونو بیلدیرن ۸-جی ماده نین ۲-جی بندینده ایسه "تاتاریستان جمهوریتی نین دولت یونتیتم و اورقانلاریندا و یئرل اداره قوروملاری نین اورقانلاریندا تاتاریستان جمهوریتی دولت دیللری انشیت شکله ایشله دیلیر" جمله سینه وورغو یاپیلماقدادیر. یاسالارین هانسی دیلرده یاپیلدیغی حاقیندا ۸۰-جی ماده نین ۱-جی بندینه باخیلدیغیندا ایسه "تاتاریستان جمهوریتی یاسالاری، تاتارجا و روسجا دیلرینده قبول ائدیلیمیش و یاپیلانمیشدیر" قانونو یئر آلماقدادیر^۳.

تاتار آنا یاساسینداکی تاتار تورکجهسی نین "دولت دیلی" ایستاتوسوندا اولماسینا رغماً، مادله نین اویغولانماسی نقطه سینه گلیندیگینده، محاکمه اصولو، دولت مجلسی و دیگر یونتیتم اورقانلاری نین چالیشمالاری روس دیلینده آپاریلماقدادیر. بو دوروما ۲۲ مای ۱۹۹۷ تاریخلی دولت مجلسی ۱۵-جی گئل اوتورومو دانیشیقلا ریندا میلئت وکیللری ده دقتی چکمیشدیر (اسحاقووا؛ نوریوا، ۲۰۱۲: ۲۶۷).

۳ دسامبر ۲۰۰۹ تاریخلی ۵۴ نومرلی دیل یاساسی رداکسیونوندا ایلك ایکی مادهده ایسه جمهوریتده دانیشیلان دیگر دیللر و دانیشانلاری حاقیندا آشاغیداکی مادهلر ثبت ائدیلیمیشدیر (ناسیلوف ۲۰۱۲: ۹۷):

³ http://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/1/#block_1001

"۱-جى مادە- تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دۆلت دىللىرى و تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دىگەر دىللىرى ھاقىندا تاتارىستان جەمھۇرىيىتى مۇسۇعاتى: تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دۆلت دىللىرى و تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دىگەر دىللىرى ھاقىندا تاتارىستان جەمھۇرىيىتى مۇسۇعاتى روسىا فدراسىونو ياساسى نىن ايلگىلى قارارىنا دايانىر و بو ياسادان و روسىا فدراسىونو ايله تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دىل ايلشكىلرېنى دوزنلەين دىگەر نورماتىو ھوققى دوزنلەملەردن اولوشور. بو ياسا، تاتارىستان جەمھۇرىيىتى دۆلت دىللىرى نىن و تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دىگەر دىللىرى نىن شىخصلر آراسى غىرى رىسى قارشىلىقلى ايلشكىلردەكى ايشلەتمى ھاقىندا ھوققى بىر قاعدە بليرلەمز.

"۲-جى مادە- دىللىرى ايشلتمە اۆزگۈرلۈيو: تاتارىستان جەمھۇرىيىتى نىن دىلى نىن قورونماسى و بوتون يۆنلىرى ايله گلشدىرىلمەسى اوچون مۇسۇعات مۇجىبىچە گرکن شىرطار اولوشدورولور؛ ايلتېشىم، تربىيە، اگىتېم و صنعت دىلى نىن اۆزگۈرچە سئچىلمەسى و ايشلەدىلمەسى ساغلانىر. دۆلت تاتارىستان جەمھۇرىيىتى و طنداشلارنى نىن ھەر ھانسى بىر دىلى بىلمەلرېنە باغلى اولماقسىزىن تىل پولىتىك، اكونومىك، سوسىيال و كولتورل ھاقىنلار بىر گرچكلىدىرىلمەسىنى اولنارا قارانتى اندر.

جەمھۇرىيەتلرېن دۆلت دىللىرى نىن اگىتېم سىستەمىدەكى ايشلەسلىك درجەسى بو دىللىرى داشىيانلارېن اقامتلىرى نىن داغىلېمىنا دا باغلى اولماقدا بىر. تاتارلارېن ياخلاشېق ۷۵٪-ى تاتارىستان جەمھۇرىيىتى سىنىرلارې دېشىندا ياشاماقدا بىر. قازان تاتار تۈركجەسى؛ كىروف، نىجنى نووقورود بۆلگەلرېندەكى و باشقوردېستان و مارى-ئىل جەمھۇرىيەتلرېندەكى مەكتەپلردە اگىتېم دىلى اولراق ايشلە قازانىر و (اىركوتسك بۆلگەسىندەكى) اوست اوردى بورىيات يۆرەسىندە، اوليانوف، تومىن، ايسونر دىلوسك، سامارا، پىزا، اورنبورگ، اومسك، نووسىبېرسك، نىجنى نووقورود، كىروو، كىروو بىلاستلارېندا، اىستاوروپولكر اىيىندا و باشقوردېستان، ارمورت و مارى-ئىل جەمھۇرىيەتلرېندە درس قونوسو اولراق اۆبىر تىلمەك دەبىر (ناسىلوف ۲۰۱۲: ۹۹). ۲۰۰۹ اىلېندە تاتارىستان جەمھۇرىيىتى اگىتېم و بىلىم باخانلىغى نىن وئىرلېرېنە گۆرە ۱،۰۶۱۰ (۲۰۰۸-دە ۱،۱۳۸) مەكتىدە تاتار تۈركجەسى اگىتېم دىلى اولراق ايشلە گۆرموشدور. اۆبىر نىجىلرېن انا دىلېندە اگىتېم آما اوركانىزاسىونو اولوسال اگىتېم سىستەمى نىن گلشەمەسى نىن اۆنملى گۆستەرگەلرېندىن اولموشدور. ۲۰۰۸ اىلى ايله (۴۷،۶٪) قارشىلاشدىرىدىغىندا ۲۰۰۹ اىلېندە انا دىلېندە اگىتېم ظرفىتى ۴۸،۳۹٪ يۈكسەلمىش، آچاق ۲۰۱۰ اىلېندە ۴۶،۱۳٪ دوشموشدور (اسحاقووا؛ نورىيووا، ۲۰۱۲: ۲۶۴).

تابلو ۵: قازان تاتار تۈركجەسىندە اگىتېم آلان تاتار اۆبىر نىجىلرېن ايللرە گۆرە يۈز دەسى

يۈز دە	اىل
۴۷،۶٪	۲۰۰۸
۴۸،۳۹٪	۲۰۰۹
۴۶،۱۳٪	۲۰۱۰

قازان تاتار تۈركجەسى نىن مەكتەپ اۆنچەسى دۆندە و اىلك مەكتەپ دۆنمىندەكى اۆبىر نىجىلرېن عايلەلرې ظرفىندىن تىرجىجى قونوسوندا قوپمالار اولدوغو گۆزلىمەك دەبىر. اۆرنىگىن ۲۰۰۱-۲۰۰۲ اىلېندە مەكتەپ اۆنچەسى اگىتېم قوروملارېندا تاتار تۈركجەسى اۆبىر نىم گۆرن اوشاقلارېن اورانى ۶۴،۸٪ اىكن، گىل اگىتېم قوروملارېندا تاتار تۈركجەسى اگىتېم آلان تاتار اۆبىر نىجىلرېن اورانى ۴۹،۳٪ دور (اسحاقووا؛ نورىيووا، ۲۰۱۱: ۲۶۴).

تاتارستاندا ۲۰ يوكسك اؤيرتيم قورومونون ۱۲-سینده تاتار توركجهسى يا درس اولاراق وئريلمكدهدير يا دا اگيتيم تاتار توركجهسى ايله ياپيلماقدادير. تاتار توركجهسى معمارليق، انشائات و تاريخ (اكنچى ليك) آكادميسينده، تكنولوژى اونيورسيته سينده، كامسكى پولى تكنيك انستيتوسوندا كورسو اولاراق بولونماقدادير. اؤرنگين، قازان دولت تكنولوژى اونيورسيته سى نين توپلوم و بشرى تكنولوژيلر فاكولته سينده تاتار توركجهسى، ۳۶ ساعات دپنله مه چالشماسى اولماق اوزره ۶۰ ساعات اولاراق وئريلمكدهدير. آنچاق "دولت و بلديه يونتيمي اوزمانليغى اوچون بيرنجى و ايكنجى صينيفلاردا ۱۶۰ ساعاتلىق حجمده اؤيره تيلمكدهدير. بونون ديشيندا، بشرى و سوسيو-اكونوميك ديسپلينلر قاپساميندا ايستگه باغلى اولاراق تاتار توركجهسى بوتون قروپلاردا بيرنجى صينيفلاردا اؤيره ديلير (اسحاقووا؛ نورى يوا، ۲۰۱۱: ۲۶۶).

قازان تاتار توركلرى نين ياشادىغى يئرلىرى مركز اولاراق يايين ياپان تلوزيون، راديو و مطبوعاتين ديل ايشله تيمينه باخيلديغيندا گونوموزده قازان تاتار توركجهسى، باشقورد توركجهسى و روسجا اؤن پلانا چيخماقدادير. تاتارستان مركزلى تلوزيون و راديو يايينلاريندا باريز بير ديلسل دنگه سيزليك واردير. ان ياخشى دورومدا بنله بير ساعاتلىق تاتار توركجهسى يايينا قارشىلىق اوچ، بنش، سككيز ساعات روسجا يايين ياپيلماقدادير. اگر تيجارى اولانلار دا داخل، بوتون راديو كاناللارى دفته آلييرسا، بو دورومدا تاتار توركجهسى بير ساعاتلىق يايينا قارشىلىق قيرخ ساعات و اوزرينده روسجا يايين ياپيلماقدادير. جمهوريته ۵۰-دن چوخ تلوزيون شيركتى چالشماقدادير، بونلارين ۳۰-و روسجا و تاتار توركجهسى هر ايكي ديلده يايين ياپيلماقدادير. جمهوريته ۸۶ راديو ايستاسيونوندا ۵۸-ى روسجا، ۲۲-سى هم روسجا هم ده تاتار توركجهسى، ۶-سى ايسه سادهجه تاتار توركجهسى يايين ياپماقدادير (اسحاقووا؛ نورى يوا، ۲۰۱۱: ۲۶۹).

جمهوريته تاتار توركجهسى ايله يايين ياپان تلوزيون و راديو كاناللارى نين بعضيلرى اؤنم عرض ائتمكدهدير. اؤفا مركزلى اولوب تاتارستان تاتارلارى نين دا رغبت گؤستردىگى «توغان تيل تىوى» آدى موزيك كانالى تاتار و باشقورت توركجهلرينده يايين ياپماقدادير. بير ديگر موزيك كانالى اولان «ميدان تىوى» ايسه سادهجه قازان تاتار توركجهسى يايين ياپماقدادير. روسجا-قازان تاتار توركجهسى يايين ياپان كاناللارين باشيندا «يانا غاصير تىوى» (يئنى عصير تىوى) گللكدهدير. ۲۴ ساعاتلىق يايين آخيشى اينجه لنديگينده، اورتالاما اولاراق روسجا پروگراملارين ۱۹، قازان تاتار توركجهسى پروگراملارين سايبسى نين ايسه ۱۷ اولدوغو گؤزلمنميشدير. اوشاق و گنج قوشاقلارا بؤنهلپك قورولان «بئش تى ان وى تىوى» ايسه روسجا و قازان تاتار توركجهسى يايين ياپماقدادير. «تى ان وى پلانتا تىوى» آدى تىوى كانالى دا ايكي ديللى يايين ياپماقدادير. خبرلر هر گون هم روسجا، هم ده قازان تاتار توركجهسى يايينلانماقدادير. كانالين اؤز اينترنت سيته سيندهكى آچيقلاملارا باخيلديغيندا، قورولوش اماجلا رينى "تاتار عادتلىرى و ديلينى قورتارماق" و "روسيا و ديش اولكله رينده تاتارلارى بيرلشديرمك و روحى زنگينلىكلرينى تكراردان اورتايا چيخارماق" اولاراق سيرالاميشدير.^۴ تاتارستان جمهوريته يايين ياپان راديو لاردان ان تانينانى آزدلىق راديو سودور. چوخونلوقلا تاتار توركجهسى يايين ياپان بو راديو، باشقورد توركجهسى يايين ياپماقدادير. تاتارستان راديو سوسو ايسه هم روسجا هم تاتار توركجهسى يايين ياپماقدادير. «بولغار راديو سوسو» آدى راديو كانالى دا تاتار توركلرى نين قوردوغو بير راديو دور؛ يايين ديللى تاتار توركجهسى يايينددير.

⁴http://tnv.ru/tat/main1/tnv-planeta_telekanaly/

۱ ژانویه ۲۰۰۱ تارىخى اعتبارى ايله قيد اندىلميش ۵۴۷ باسلى مېدا اورقانىندان ۵۵,۸%-ى فعاليتلىرىنى روسجا، ۲۵,۱%-ى ھەر بىرى دۆلت دېلىندە، ۱۲,۲%-سى تاتار توركجەسىندە يۈرۈتمۈشۈر (اسحاقووا؛ نورىيوا، ۲۰۱۱: ۲۶۸).

تاتارىستان جھورىتىندە بايىن دېلى قازان تاتار توركجەسى اولان قزنتە و درگىلر ۲۰۱۵ اىلى آبۇنە سايىلارى اينجەلندىگىندە تابلو بو شكىلدە اورتاي چىخماقاديرو:

تابلو ۶: تاتار توركجەسى بايىن دېلى قزنتەلر ۲۰۱۵ سايىسى

قزنتە آدى	آبۇنە سايىسى
ايرىك ميدانى	۲۹,۹۰۱
آقچارلىق	۲۷,۱۲۵
وطنيم تاتارىستان	۱۶,۷۷۴
شېركە	۱۵,۹۰۳
تاتارىستان يېشلىرى	۱۵,۸۳۳
بىزنىن گنجەت	۱۴,۶۹۱
يولداش	۱۱,۳۰۸
بىزنىن اويل غىبېرته	۹,۹۶۰
آداشقان محېتىم	۷۶۱۵
مدنە جومغا	۲۲۰۸
بازار كون	۷۳۸

۲۰۱۰ اىلى وئرىلر ۲۰۱۰ ساغلا دىغى بىر دىگر اؤنملى وئرى دە روسلار ۲۰۱۰ قازان تاتارلار ۲۰۱۰ مېدانى ھانسى دېلدە تعقيب ائتدىكلرى دىر. روسلار اؤز انا دېلر ۲۰۱۰ كى بايىنلارى چوخونلوقلا ترجىح ائتمىش، قازان تاتارلارى ايسە گنللكە ايكى دېللى بايىنلارى ترجىح ائتمىش دىر (اسحاقووا؛ نورىيوا، ۲۰۱۱: ۲۷۵).

تابلو ۷: روسلار ۲۰۱۰ قازان تاتارلار ۲۰۱۰ مېدا دىل ترجىحى

	روسجا	تاتار توركجەسى	روسجا-تاتار توركجەسى
روسلار	۹۲,۳%	-	۲,۹%
قازان تاتارلارى	۲۸,۶%	۹,۳%	۵۷,۸%

تاتارىستان جھورىتىندە تمل دىنى اينانجلار اسلام و خرىستىانلىق دىر. تمل عبادت، دوعا، موعظه مسجىدلردە تاتار توركجەسى، اورتودوكس كلېسالاردا ايسە روسجا دىر. آنجاق كىر نشنلر خرىستىان اولماسىنا رغماً، عبادتلىرىندە و روحانىلرلە ايلتېشىمدە تاتار توركجەسىنى ايشلەدىرلر (اسحاقووا؛ نورىيوا، ۲۰۱۱: ۲۷۱).

۳,۴. اىستاتو

۲۰۱۰ نفوس سايىمى اىستاتېستېكلر ۲۰۱۰ گۆرە، روسيا فدراسيونوندا روسلار ۱۱۱,۰۱۶,۸۹۶ نفوسا صاحىب دىر. روسجانين ايسە دانىشان سايىمى توپلامدا ۱۳۷,۴۹۴,۸۹۳ اولاراق تثبىت اندىلمىش دىر. فدراسيونون ھەر بۆلگەسىندە حاكىم دۆلت اىستاتوسوندا اولان روسجا، قازان تاتارلارىنىن دىل دوروملارينا ايكىنچى بىر دىل اولاراق يانسىمىش دىر.

⁵ <http://matbugat.ru/news/?id=11008>

۵،۳۵۳،۰۴۳ روسیا فدراسیونو وطنداشی قازان تاتار توركوندن ۵،۲۷۹،۹۹۳ نفر روسجا بیلمكدهدیر. یوزده اولاراق وئیرسك، روسیا فدراسیونو وطنداشی قازان تاتار توركلرینین ۹۸،۶۳٪-و روسجا بیلمكدهدیر. قازان تاتارلاری، وولقا فدرال بؤلگهسینه باغلی تاتاریستان جمهوریتی دیشینا كۆچ ده وئرمیشدیر. قازان تاتار توركلرینین فدرال بؤلگهله گۆره داغیلیمی و قازان تاتار توركلرینین روسجا بیلن نفوسو حاقینداكى تابلو آشاغیداكى كیمی دیر:

تابلو ۸: روسیا فدراسیونو فدرال بؤلگهله رده باشایان قازان تاتار توركلری و روسجا بیلن نفوسو^۶

روسجا بیلن تاتار نفوسو	قازان تاتار نفوسو	فدرال بؤلگهله
۲۶۳،۶۶۲	۲۶۶،۰۳۰	مرکز فدرال بؤلگهسى
۶۸،۹۳۳	۶۹،۳۷۴	قوزئی باتی فدرال بؤلگه سی
۱۲۶،۲۳۲	۱۲۷،۴۷۵	گونئی فدرال بؤلگهسى
۲۲،۲۳۶	۲۲،۲۴۷	قوزئی قافقازیا فدرال بؤلگهسى
۳،۹۰۷،۷۰۷	۴،۰۳۴،۶۹۲	وولقا فدرال بؤلگهسى
۶۴۷،۹۷۷	۶۵۴،۱۴۰	اورال فدرال بؤلگهسى
۲۰۳،۳۳۴	۲۰۴،۴۶۲	سیبرییا فدرال بؤلگهسى
۳۹،۹۱۲	۴۰،۰۲۱	اوزاق دوغو فدرال بؤلگهسى

نفوس ساییمی سونوجلارینا گۆره، تاتاریستان جمهوریتیندهكى تاتارلاردا آنادیلی اولاراق تاتار توركجەسىنى سایمایانلارین اورانیندا آرتیش اگیلیمی گۆرولمكدهدیر. بو دوروم اؤزلیكله چوخ اتنوسلو و كولتورلو توپلوما اویوم ساغلايان شهرلی تاتار توركلرینده داها چوخ دور.

تابلو ۹: شهرلی و كندلی تاتارلارین ۱۹۲۶، ۱۹۸۹، و ۲۰۰۱ ایللرینده تاتار توركجەسىنى آنادیلی قبول انتمه اورانلاری

	۱۹۲۶	۱۹۸۹	۲۰۰۱
شهرلی قازان تاتاری	۹۹،۴۵٪	۹۵٪	۸۴٪
كندلی قازان تاتاری.	۹۹،۹۸٪	۹۹،۳٪	۹۶،۴٪

شهرلی تاتارلارین قیرسال بۆلومونده باشایان تاتارلارا گۆره آنا دیللی اولان تاتار توركجە سىنین تمل دیل بۇجرلرینده داها ضعيف قالدیقلارى بیلینمكدهدیر. ۲۰۰۱ ایلینده "تاتاریستان خالقلارىنین كولتورلری" باشلیقلى پروژمه بولونان آنكلتردهكى "تاتارجا و روسجانی نه قدر یاخشی دوزئیده بیلیرسینیز؟" سوروسونون جوابلاری، وطنلریندهكى تاتارلارین دیللی بیلمه درجهسینه باخیلدیغیندا آنادیلینی بیلمه اورانینین روسجانی بیلمه اورانینین اوستونده اولدوغو گۆزلملنمیشدیر. آنجاق شهرلی تاتارلاردا دیل ینترلیلیگی نین بوتون اۆلچکلرینده روسجا داها یوکسك اورانلارا صاحیبیدیر. شهرلی تاتار دنهکلرین سادمه ۵۸،۸٪ی تاتار توركجەسىنى ایلری دوزئیده بیلدیكلرینی بلیرتمیشدیر. اویسا عینی دنهکلرین ۸۲،۴٪-و روسجانی بوتون بیجیملرینی ایلری دوزئیده بیلدیكلرینی بلیرتمیشدیر. قیرسالداكى تاتارلاردا آنادیلی تاتارجا، روسجا اوزرینده آچیق بیر اوستونلوگه صاحیبیدیر و قیرسالداكى تاتار دنهکلرین ۹۱،۶٪-سی تاتار توركجەسىنین، ۵۰،۳٪-و ایسه روسجانی بوتون تمل دیل بۇجرلرینی ایلری دوزئیده بیلدیكلرینی بلیرتمیشدیر (اسحاقووا، نوریووا، ۲۰۱۱: ۲۷۲).

⁶ http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

۴. سونوج

تاتاریستان جمهوریتی نین رسمی دیلریندن بیرینی قونومونداکی قازان تاتار تورکجهسی، روسیاداکی ان چوخ دانیشانی بولونان تورک لهجهسی قونوموندا اولماسینا رغماً روسجانین باسقیسینی هر آلاندا حیس ائتمکدهدیر.

اله آلیان شرطلر دگرلندیریلدیگینده، کریستالین (۲۰۰۳) دیلرین دورومو حاقینداکی یاپدیغی صینیفلاندیرمایا گۆره، قازان تاتار تورکجهسی سوردروله بیلیر دیلر (viable languages) کانتفورپسینه داخل ائدیله بیلر. روسیا فدراسیونو صینیفلاری ایچریسینده یاشایان قازان تاتار تورکلرینین ۹۸،۶۳٪-و روسجا بیلیمکدهدیر. روسجانین تاتاریستان جمهوریتیندهکی ایکی رسمی دیلدن بیرینی اولماسی؛ مطبوعات، مدیا، اکتیتم کیمی آلانلاردا داها یایغین بیر ایشله تیم بولماسی، قازان تاتار تورکجهسی نین سوردروله بیلیرلیگی نقطه سینده سیخینتیلار چیخابیله جگینی دوشوندورمکدهدیر. شهرلی نفوسون گون گنچدیگجه چوخالماسی و بونونلا بیرلیکده روسجانی آنادیلی قبول ائتمه اورانلاری نین یوکسلمهسی ده قازان تاتار تورکجهسی نین قارشیلانجاغی سورونلاردان سادهجه بیرینی تشکیل ائتمکدهدیر ■

قاینالار

آرات، ر.؛ تمیر آ. (۱۹۷۶)، تورک شیولری نین تصنیفی، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو یاپینلاری، آنکارا.

آرسلان، م. (۲۰۱۲)، روسیا فدراسیونونون فدراتیو یاییسی و دموقرافیک دینامیکلری، ادیتورلار: ارحان بویوک آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی نین داغیلماسیندان بیرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیلی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، آتاتورک کولتور مرکزی یاپینلاری، آنکارا.

آریق، د. (۲۰۱۲)، خریستیانلاشدیریلان تورکلر: چووالشار، بئریکان یاپینلاری، آنکارا.

اسحاقووا، ز؛ نوریووا، ف (۲۰۱۲)، تاتاریستان جمهوریتینده ۲۰۱۱-۱۹۹۲ ایللری آراسیندا دیل دورومو، ادیتورلار: ارحان بویوک آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی نین داغیلماسیندان بیرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیلی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، صص. ۲۵۵-۲۸، آتاتورک کولتور مرکزی یاپینلاری، آنکارا.

اؤنر، م. (۱۹۹۸)، بوگونکی قیبجاق تورکجهسی، تورک دیل قورومو یاپینلاری، آنکارا.

اؤنر، م. (۲۰۰۷)، تاتار تورکجهسی، ادیتور: ا. ب. ارجیلاسون، "تورک لهجهلری قرامری"، اؤچاغ یاپینلاری، آنکارا.

بارتولد، و. (۲۰۱۳)، اورتا آسیا تورک تاریخی حاقیندا درس لر، تورک تاریخ قورومو یاپینلاری، آنکارا.

بارتوجو اوز اؤندر، س. (۱۹۹۹)، "گنل تورکلوک آلانی چرچیمه سینده تورک دیلی نین دورومو، ایلرییه دونوک باخیشلار و یاقلاشیملار"، کؤک آراشتیرمالاری ۱ (۱) باهار ۱۹۹۹، ۳۱-۴۰.

تکین، ط. (۱۹۸۹)، "تورک دیلی دیالکتلری نین یئنی بیر تصنیفی"، ارم، ج. ۵، س. ۱۳، صص. ۱۴۱-۱۲۹، تورک تاریخ قورومو یاپینلاری، آنکارا.

تمیر، ا. (۱۹۷۶)، ایدیل و یورمسی، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو یاپینلاری، صص. ۱۲۷۱-۱۲۵۱، آنکارا.

چوماک، ا. (۲۰۱۲)، روسیا فدراسیونونداکی تورک خالقلاری، ادیتورلار: ارحان بویوک آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی نین داغیلماسیندان بیرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیلی خالقلار- تورکیه ایله ایلیشکیلر"، آتاتورک کولتور مرکزی یاپینلاری، آنکارا.

دولت، ن. (۲۰۱۲)، *تاتاریستاندا سیاسیال سورج، ادیتورلار: ارخان بویوک آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی نین داغیلماسیندان بیرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیلی خالقار- تورکیه ایله ایلشکیلر"*، صص. ۱۸۵-۲۵۵، آتاتورک کولتور مرکزی یاینلاری، آنکارا.

دوندار، آ. م. (۲۰۱۱)، *پان اسلامیزمدن بویوک آسیاجیلیغا: عثمانلی ایمپراتورلوغو، ژاپونیا و اورتا آسیا، اوتوکن یاینلاری، ایستانبول.*

زنکوسکی، آ. (۱۹۷۱)، *روسیادا پان تورکیزم و موسلوماتلیق، ایپک مطبعهسی، آنکارا.*

قولدن، پ. (۲۰۱۳) *تورک خالقاری تاریخیه گیریش، اوتوکن یاینلاری، ایستانبول.*

کورات، ا. ن. (۱۹۷۲)، ۱۸-۱۵-جی یوز ایلرده قارادنیز قوزئیبندهکی تورک قوملاری و دولتلری، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولتهسی یاینلاری، آنکارا.

کورات، ا. ن. (۲۰۱۰)، *روسیا تاریخی- باشلانغیچیندان ۱۹۱۷-یه قدر، تورک تاریخ قورومو باسیم انوی، آنکارا.*

کورات، ا. ن. (۲۰۱۶)، *پچنکلر، تورک تاریخ قورومو یاینلاری، آنکارا.*

کونلکونجای، ک، بنینگسن، آ. (۲۰۰۵)، *سلطان عالی یف و سوویت مسلمانلار، الپیز کیتاب انوی، آنکارا.*

گوکگوز، س. س. (۲۰۰۸)، "فینلاندا تورکلری و تورک خارجیسینین سیاستی"، *بیلیگ: تورک دونیاسی سوسیال بیلیملری درگیسی، گوز ۲۰۰۸، سای ۴۷.*

ناسیلوف، د. (۲۰۱۲)، *روسیا فدراسیونوندا دیل موضوعاتی، ادیتورلار: ارخان بویوک آقینجی و ایوب باجانلی؛ "سوویتلر بیرلیگی نین داغیلماسیندان بیرمی ایل سونرا روسیا فدراسیونو، تورک دیلی خالقار- تورکیه ایله ایلشکیلر"*، صص. ۱۰۷-۶۷، آتاتورک کولتور مرکزی یاینلاری، آنکارا.

GILES H., BOURHIS R. Y. & TAYLOR D. M. (1977) Towards A Theory of Language in Ethnic Group Relations. *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press, sf. 307-348.

KUTLAY Y. (2011), Does Ethnolinguistic Vitality Theory Account For The Actual Vitality of Ethnic Groups? A Critical Evolution, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 32 (2): sf. 111-120.

MENGES K. (1959), The Classification of the Turkic Languages, (ed.) Deny J. vd., *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1. Cilt, Wiesbaden.

MENGES K. (1968), *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

POPPE, Nicholas (1963), *Tatar manual: descriptive grammar and texts with a Tatar-English glossary*. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Vol. 25.) xi, 271 pp. Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton and Co.

UNESCO (2003), *Language Vitality and Endangerment*, Paris

BENZING J. (1959), The Classification of the Turkic Languages, (ed.) Deny J. vd., *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 1. Cilt, Wiesbaden.

CRYSTAL D. (2003) *Language Death*, Cambridge University Publ., Cambridge.

http://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/1/#block_1001 21.06.2017

<http://matbugat.ru/news/?id=11008> 20.06.2017

http://tnv.ru/tat/main1/tnv-planeta_telekanaly/ 18.06.2017

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan

OSVPN 2010: VserossiyskayaPerepisNaseleniya 2010, www.gks.ru.

TNV TV